

Stess en Vrijheid

“Je voudrais que cet instant durât toujours” (Rousseau, 1972, p. 101)

Door Nico Marsman

Inleiding

Met de Kerst was ik in München. Daar vond ik in een boekenwinkel een boekje van Peter Sloterdijk (2011) dat ik niet kende namelijk *Stess und Freiheit*. Het is een rede die Sloterdijk in Berlijn in 2011 hield voor de Friedrich-Naumann-Stiftung, het wetenschappelijke bureau van de FDP.

Stress heeft met tijd te maken. Dat spreekt vanzelf, maar de titel verbond tijd met vrijheid. Dus verwachtte ik niet veel van de grote vergezichten van Sloterdijk. Tot Sloterdijk (2011, p. 23) plots verwees naar een werk van Jean-Jacques Rousseau *Les Rêveries du promeneur solitaire* (Rousseau, 1972). Het is een boekje dat Rousseau schreef tijdens een min of meer gedwongen verblijf in het Vorstendom Neuchâtel.

“Hij vestigde zich in 1764 in het Pruisische [Vorstendom Neuchâtel](#) en kwam in contact met [Pierre-Alexandre du Peyrou](#). Bij een wandeltocht kwamen de twee mannen bij het [Bielermeer](#) terecht. Rousseau vatte het plan op zich voor langere tijd te vestigen op het Petersinsel, nadat bij hem een raam was ingegooid en hij was bekogeld door de woedende bevolking van [Môtiers](#), opgezet door de plaatselijke pastoor, die Rousseau aanviel op het te vondeling leggen van zijn kinderen. Om zijn verblijf te bekostigen bezorgde Rousseau Du Peyrou alle afschriften van brieven en papieren tot 1760 met de bepaling die eerst na zijn dood uit te geven.^[3] Du Peyrou beheerde ook zijn geldzaken en gaf hem een driemaandelijke toelage.^[4] De idyllische periode op het kleine eilandje, waar hij zich wijdde aan [botanie](#) en een [herbarium](#) aanlegde, werd beëindigd door de regering van [Bern \(kanton\)](#). “ (Wikipedia, 2011).

Op dit eiland in het Bielermeer schreef Rousseau in het najaar van 1765 de *Rêveries*. Dat wat de achtergrond betreft, nu naar de inhoud.

Rousseau komt op het eilandje volledig tot rust en gaat met een boot het meer op, waar hij zich overgeeft aan *rêveries*. Het Franse woord *rêverie* betekent dromerij, in het Duits Träumerei. Sloterdijk (2011, p. 23) schrijft: "Er überliess sich einem inneren Driften..." of aan een "ungegenständliche Meditation", maar wel een Europese en niet een of andere meditatie uit het Verre Oosten. Het is een stromen van de ziel zonder een bepaald onderwerp, toch verschaft het Rousseau veel (levens) vreugde, aldus Sloterdijk (2011, p. 24) Sloterdijk gaat vooral uit van de Duitse vertaling van *Rêveries: Träumereien eines einsamen Spaziergängers* (Rousseau, 2003).

In Rousseaus oorspronkelijke tekst staat: "*Je voudrais que cet instant durât toujours*" (Rousseau, 1972, p. 101). Door deze dromerijen ontdekte Rousseau de zuiver psychische duur, waar de gewone tijd met zijn herinneringen en anticipatie verdwijnt en plaats maakt voor een stromende opeenvolging van nu-momenten die door geen gebrek worden gecorrumpeerd of door een voorstelling worden gestoord. Rousseau wilde dat die toestand nooit ophield.

De vraag die Rousseau (1972, p. 102) dan stelt is: De quoi jouit-on dans une pareille situation? Sloterdijk (2011, p. 24) vertaalt dat met: "Was eigentlich geniessen wir in solcher Lage?" In de Duitse vertaling van Bossier staat: "Was eigentlich geniessen wir in solch einer Stimmung?" (Rousseau, 2003, p. 93)

Dat is de vraag voor de dispuutavond. Zowel Rousseau als Sloterdijk geven antwoord op de vraag. Een ieder kan die antwoorden lezen in de bijbehorende literatuur. Voor de discussie zal ik ze op de avond zelf aanstippen. Ze roepen ongetwijfeld nieuwe vragen op, maar daar is het ons toch om te doen?

1. Grote politieke entiteiten als stressgemeenschappen

Sloterdijk (2011, p. 7) verwijst in *Streß und Freiheit* aan het begin van zijn betoog naar onze vriend Aristoteles, die in de *Metafysica* (I, 2,982b) zegt: "Het is dankzij de verwondering dat mensen toen en nu zijn begonnen te filosoferen". Maar, zegt Sloterdijk, het lijkt er op dat de georganiseerde wetenschap en de geïnstitutionaliseerde filosofie een veldtocht tegen de verwondering zijn begonnen. Men verwondert zich nergens meer over. En vooral in de sociale wetenschappen, haalt men zijn schouders op. Dit verbaast Sloterdijk, want men zou zich moeten verwonderen over hoe grote politieke entiteiten, vroeger volkeren genoemd, nu maatschappijen, bevolkingen van natiestaten, soms miljarden groot in hun veelvoud kunnen bestaan, terwijl sinds de 17^e eeuw juist in toenemende mate individualiseringsprocessen op gang zijn gekomen. Het individu stelde sindsdien het collectief steeds meer ter discussie. Vooral als dat collectief een absolute vorm had, zoals in de 17^e eeuw het geval was

Sloterdijk (2011, p. 11) stelt dat grote politieke entiteiten (maatschappijen) niet zonder meer stabiel of houdbaar blijven. Dat wordt zelfs, zo Sloterdijk, door de huidige maatschappijwetenschappen niet in twijfel getrokken. Sloterdijk wijst op de spanningen tussen politieke bestuurders en het onbehagen (cf. Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen*) bij steeds meer burgers. Dit komt door het gevoel, volgens Sloterdijk (2011, p. 11) dat de westerse maatschappij zich door middel van stress in stand houdt. Om grote politieke entiteiten te begrijpen, gebruiken wetenschappers stresstheorie, mediatheorie, krediet/monetaire theorie, organisatiekunde en netwerktheorie.

Sloterdijk wil in *Stress und Freiheit* zich beperken tot de stresstheorie. Grote politieke entiteiten (of maatschappijen) zijn in eerste instantie als geïntegreerde krachtenvelden van stress te begrijpen of preciezer als naar voren bewegende permanent zichzelf stressende systemen van zorgen (later zal hij op Heidegger wijzen die het begrip “Sorge”, hanteerde). Een natie als politieke entiteit, is volgens S. een collectief dat kans ziet de onrust aan de gang te houden. Een voortdurende min of meer intensieve vloed aan stressthema’s zorgt voor de synchronisatie van het bewustzijn onder de bevolking. Iedere dag worden mensen weer in een zorgen - en prikkelmaatschappij met elkaar verbonden. De media zijn hiervoor volgens Sloterdijk onmisbaar. (Sloterdijk, 2011, p. 12).

De hype is van die media-invloed volgens mij een mooi voorbeeld. Wekenlang circuleren hypes zoals rond de film “fitna” van Wilders. Media provoceren en prikkelen de mensen dagelijks, volgens S., met prikkelvoorstellen, verontwaardiging, voorstellen om jaloers op te worden, overdreven voorstellen, en een veelvoud aan aanbiedingen (zie de huidige kranten). Het is een dagelijkse stemming, niet over de grondwet, maar over welke zorgen prioriteit hebben. Het is voortdurende nervositeit. Toch stelt S. dat de sociale samenhang in grote politieke entiteiten alleen door deze symbolische en chronische en thematische stress tot stand komt. Hoe groter het collectief, hoe groter de stresskrachten moeten zijn om verbrokkeling in clans en enclaves (patchwork identity als tegenkracht?) van het geheel tegen te gaan. Toch concludeert Sloterdijk, dat een gezond collectief alleen vitaal blijft door die opwinding. Als het zich zelf niet afschaft ondanks de opwinding en stress dan heeft het zich bewezen. Sterker door stress bereikt het zijn optimum. Wat natuurlijk een conservatieve en onkritische constatering is.

2. Lucretia’s opstand, Rousseau’s terugtrekking

Via het idee van sociale synthese door groepsstress, zoals geschetst, komt S. tot het vrijheidsbegrip. Hij gaat in dit tweede stuk terug naar de oorsprong en het archetype van de Europese politiek, namelijk de stadstaat, waar de samenhang van stress en vrijheid toen al naar voren kwam. Sloterdijk (2011, p. 15) noemt een incident dat Titus Livius beschrijft in zijn boek *Ab urbe condita* over publieke zaak (res publica). In het kort wordt daarin beschreven hoe de zoon Sextus Tarquinius van de koning van de Etrusken die de Romeinen destijds onderdrukte, zich vergreep aan de eerbare, maar mooie Lucretia. Die daarop om de schande uit te wissen, zelfmoord pleegde. Dit verhaal behoort volgens S. tot de oermythe van de publieke zaak. Het incident gaat als een lopend vuur door de stad. Met verontwaardiging en opwinding verzamelen de burgers zich en brengen de tiran ten val (Syrië). Nooit zou een overmoedige zich meester mogen maken van de (Romeinse) publieke zaak. Het is volgens S. de geboorte van de vrijheid in een *res publica* of republiek uit de verontwaardiging, die de deelnemers verandert in een offensieve stressgroep.

Mij kwam toen ik dit las even het ontstaan van de Tachtigjarige Oorlog in de zin en de geboorte van de republiek van Zeven Verenigde Nederlanden. Die ontstond ook uit verontwaardiging over de strenge plakkaten en de inquisitie, de vervolging van de calvinisten en het gebrek aan godsdienstvrijheid. De Beeldenstorm was de uitdrukking van die publieke verontwaardiging. De onthoofding van Egmond en Horne was de schanddaad.

Sloterdijk komt zelf met Gaddafi als voorbeeld. In het Rome van de patriciërs was het woord “koning”(rex) een scheldwoord. Voor de Grieken betekende het woord vrijheid *eleutheria* niets anders dan om als autochtoon naar de zeden van de vaders, te midden van het eigen volk te kunnen leven en niet bloot te worden gesteld aan de willekeur van een enkeling die het te hoog in de

bol had gekregen, zoals de Perzische koningen. De Perzische oorlogen waren volgens S. in die zin vrijheidsoorlogen.

Het gaat in de Oudheid overigens niet om vrijheid van meningsuiting of mensenrechten, maar *parrhesia* dat “alles zeggen” (de waarheid spreken) betekent, kan misschien als voorloper daarvan kan gelden. Bij de Grieken is het subject van de vrijheid het volk, een complex van *demos*, *ethos* en *polis*. Het is het recht van het collectief als politieke entiteit.

Volgens Sloterdijk (2011, p. 20) maakt het reflecterende individu zich in de post-imperiale tijd los uit het collectief op zoek naar het eigen geluk: het onderzoek naar de zin van vrijheid. De tweede oermythe van het Europese vrijheidsbegrip speelt zich af in 1765. De held in die mythe is niemand anders dan J.J. Rousseau, 53 jaar en op de vlucht in Zwitserland. Zwitserland dat een sleutelrol speelde in de vrijheidsgedachte met zijn Wilhelm Tell verhaal en zijn republikeinse kantonmodel. Rousseau heeft dan al *Julie et la nouvelle Héloïse* (1761), *Contrat Social* (1762) en *Emile* (1762) geschreven. Hij werd opgejaagd, verblijfsvergunningen werden ingetrokken, maar hij was zelf ook paranoïde. In zijn precaire toestand vat hij het plan op samen met zijn levenspartner Marie-Thérèse Le Vasseur op een bijna onbewoond eilandje in het Bielermeer te gaan wonen. Daar ontstaat volgens Sloterdijk (2011, p. 23) de oerknal van de moderne subjectiviteit die direct in de filosofie van de vrijheid overging. Het bewijs daarvoor levert het werk *Les Rêveries du promeneur solitaire* (Rousseau, 1972). Het contemplatieve karakter van vooral de vijfde wandeling interesseert Sloterdijk (2011, p. 23)

Rousseau komt op het eilandje volledig tot rust en gaat met een boot het meer op, waar hij zich overgeeft aan *rêveries*. Het Franse woord *rêverie* betekent dromerij, in het Duits *Träumerei*. Sloterdijk (2011, p. 23) schrijft: “Er überliess sich einem inneren Driften...” of aan een “ungegenständliche Meditation”, maar wel een Europese en niet een of andere meditatie uit het Verre Oosten. Het is een stromen van de ziel zonder een bepaald onderwerp, toch verschaft het Rousseau veel (levens) vreugde, aldus Sloterdijk (2011, p. 24) Sloterdijk gaat vooral uit van de Duitse vertaling van *Rêveries: Träumereien eines einsamen Spaziergängers* (Rousseau, 2003).

In Rousseaus oorspronkelijke tekst staat: “*Je voudrais que cet instant durât toujours*” (Rousseau, 1972, p. 101). Door deze dromerijen ontdekte Rousseau de zuiver psychische duur, waar de gewone tijd met zijn herinneringen en anticipatie verdwijnt en plaats maakt voor een stromende opeenvolging van nu-momenten die door geen gebrek worden gecorrumpeerd of door een voorstelling worden gestoord. Rousseau wilde dat die toestand nooit ophield.

De vraag die Rousseau (1972, p. 102) dan stelt is: De quoi jouit-on dans une pareille situation? Sloterdijk (2011, p. 24) vertaalt dat met: “Was eigentlich geniessen wir in solcher Lage?” In de Duitse vertaling van Bossier staat: “Was eigentlich geniessen wir in solch einer Stimmung? (Rousseau, 2003, p. 93)

De stromende opeenvolging van nu-momenten is dat ons bewustzijn? Een “stream of consciousness” zoals de psycholoog William James (James, 1948, p. 151) het omschrijft. De term en dat wat het oproept heeft een hele literaire stroming op gang heeft gebracht in de jaren twintig van de vorige eeuw. De “monologue intérieur” in een roman moest getuigen van een bewustzijn dat zoals James (James, 1948, p. 152) zegt in wezen “persoonlijk” is. Niemand kan de gedachten van een ander lezen maar iedereen aanvaardt dat de ander ze ook heeft.

Is het echter zelfverlies dat we in een dergelijke contemplatieve toestand ervaren of het in bezit nemen van onszelf (autonomie)? In de vijfde wandeling van Rousseau en zijn bespiegeling daarover ontstaan zijn vrijheidsideeën, ze vormen de bakermat van het idee van de moderne subjectiviteit. In de onderstaande passage ontdekt Sloterdijk (2011, p. 25) een begin van het begrip “existentie”

“Le sentiment de l’existence dépouillé de toute autre affection est par lui-même un sentiment précieux de contentement et de paix, qui suffirait seul pour rendre cette existence chère et douce à qui saurait écarter de soi toutes les impressions sensuelles et terrestres qui viennent sans cesse nous en distraire et en troubler ici-bas la douceur”

Het moderne individu verschijnt hier ten tonele: een nieuw subject van de vrijheid. Het is in 1765 nog niet de vrijheid van de ondernemer, de ontdekker of de auteur. Rousseau heeft zelfs geen schrijfwaren mee naar het eiland genomen. Het is de vrijheid van de dromer in wakkere toestand. Het subject van de vrijheid heeft hier alleen betrekking op het eigen bestaan en dat voor het eerst. Het is niet nabij god of de hemel. Het is het gevoel van het zuivere eigene soevereine bestaan. Volgens Sloterdijk (2011, p. 26) ontdekt Rousseau te midden van het wereldwijde ongelukkige bewustzijn van Hegel het gelukkige bewustzijn, maar tegelijk krijgt het begrip vrijheid een nieuwe betekenis dat alles tegenspreekt wat ooit met dat begrip was verbonden namelijk vrij te zijn van willekeur (negatieve vrijheid). In de dromerij is de mens vrij van het sociale waarin hij verstrikt zit. Hij laat volgens Sloterdijk zowel het collectief als complex van zorgen, als zijn eigen zorgen als deel daarvan achter zich (positieve vrijheid?). Vrij is de verovering van de zorgeloosheid, de werkeloosheid in het eigen innerlijk (Sloterdijk, 2011, p. 27). De bron van het gevoel van het eigen bestaan, begint in de mens te stromen. Niet als verveling zoals bij Heidegger of walging zoals bij Sartre, maar als klankkleur, als zachte euforie. Het subject van de vijfde wandeling is noch een kennissubject noch een wilssubject en ook geen ondernemerssubject of een politiek subject. Het is zelfs geen artistiek subject. Het heeft niets te zeggen; het heeft geen mening. De vrije mens doet de ontdekking dat hij de nuttelooze mens van de wereld is en vindt dat ok.

3. Stress en vrijheid

Dit derde deel van het boekje is de tekst die het boekje haar naam heeft gegeven: *Stress und Freiheit*. De onvrijheid komt volgens Sloterdijk (2011, p. 29) steeds in twee vormen voor: politieke onderdrukking en de onderdrukking door de werkelijkheid (die werkelijkheid van het leven van mensen is volgens Hobbes: solitary, poor, nasty, brutish en short). Sloterdijk herdefinieert beide vormen van onderdrukking als varianten van stress beleven die ook in de omgangstaal tot uitdrukking komen in de vorm van uitdrukkingen die te maken hebben met gehoorzaamheid en plichtsbetrachting.

Collectieven of politieke entiteiten berekenen op kritieke momenten hun stressbalans opnieuw. Als onderdanigheid meer stress oplevert dan de stress van een opstand dan: liever dood dan slaaf. (Sloterdijk, 2011, p. 30) (zie de Arabische Lente, Syrië). Milde vormen van despotisme houden het daarom langer vol, omdat ze bij hun onderdanen minder zulke balansopnamen nodig maken (Zie Rusland). Ze zorgen voor voldoende compensatie (Sloterdijk, 2011, p. 30). Volgens Sloterdijk (2011, p. 30) maakte Kant daarom de opmerking dat het paternalisme (vaderlijke regering) de grootst denkbare vorm van despotisme is. Toch roepen succesvolle revoluties steeds de behoefte aan nieuwe revoluties op omdat de ontevredenen opnieuw een berekening van hun stressbalans maken en tot de conclusie komen dat hun nieuwe stressbelasting niet voldoet aan hun gestegen verwachtingen.

De moderne mens wil zich aan het juk van de omstandigheden ontrukken. De techniek en de welvaartsstaat geven hem daarvoor de middelen om zich aan de bittere realiteit van Hobbes te ontworstelen.

Terug naar Rousseau als dromer in een bootje. Rousseau was geen puber, maar een man van boven de vijftig, de meest publieke mens van zijn tijd, de opsteller van het *Contrat Social*. Hij formuleerde de zin: "de mens is in vrijheid geboren, maar is toch geketend". Op het Bielermeer wordt hem duidelijk waartoe absolute gelatenheid toe leidt. Ongetwijfeld onderdruk van de omstandigheden. Dat hij kort na zijn verblijf op dit meer door Hume naar Engeland wordt gehaald en daar door zijn paranoia ruzie met hem krijgt, doet daar niets aan af. Sloterdijk (Sloterdijk, 2011, p. 34) stelt dat de Amerikaanse Declaration of Independence als pursuit of happiness tijdelijk op het Zwitserse meer is ontstaan. Rousseau heeft op zijn wijze het eindpunt van iedere mogelijke opstand tegen de tirannie van het werkelijke bereikt. Met de vluchtige en tijdelijke, maar volkomen bevrijding van zorg, stress en werkelijkheid treedt subversief de zuivere subjectiviteit hier aan het licht. Rousseau die voor niets deugt, wereldvreemd en niet te gebruiken is, meer dromer is dan karakter heeft, meer immigrant dan wereldverbeteraar is, openbaarde hier het oersubject.

De wending die Sloterdijk (Sloterdijk, 2011, p. 36) nu maakt, is opmerkelijk. Door de dromerij, die vrijheid betekende als moderne vorm van loskomen van de werkelijkheid, verschenen juist de omstandigheden als begrip van de werkelijkheid meer in beeld. Werkelijkheid heette na de terugtrekking in de subjectiviteit zoals in de Romantiek, vanaf dan "objectiviteit". Het is programma realiteit 2.0. Sloterdijk maakt nog bonter door te zeggen dat de hele West-Europese mentaliteitsgeschiedenis een strijd is tegen de gevolgen van Rousseau's ontdekking. Maar wat ontdekte hij nu eigenlijk?

"Das Subjekt des *Fünften Spaziergangs* gleicht einem Kernreaktor, der plötzlich reine anarchische Subjektivität in die Umwelt abstrahlt" (Sloterdijk, 2011, p. 37)

Daardoor ontstaat een zwaan-kleef-aan effect, de dromerij van de een steekt de ander aan. Het massale vrijmaken van subjectiviteit, bedreigt nu de sociale synthese en kan op een ramp uitlopen, omdat de stress die immers zorgde voor samenhang, wordt ontlopen. Sloterdijk (2011, p. 38) komt nu weer terug op het gebrek aan verwondering in de sociale wetenschappen. De waarheid is namelijk ingewikkelder dan het bestaan van individualistische massamaatschappijen, die de aandacht heeft van die wetenschappen. Er is in onze cultuur een aanzienlijke groep die zich op allerlei manieren in gelukkige onbruikbaarheid onderdompelen: chillen, comazuipen, mindfulness, meditatie. Iedereen is zijn eigen maatschappijtje.

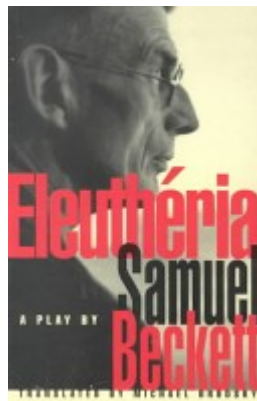
4. De reactie van het reële

Het is volgens Sloterdijk (Sloterdijk, 2011, p. 41) tot intellectuele mode geworden om de wereld als construct te zien. Het constructivisme viert hoogtij. Voor filosofische of metafysische denkwijzen stopt deze benadering niet. Zogenaamd staat het constructivisme in dienst van de subjectiviteit. In de moderne reflectiecultuur wil men het subject verwickelen in wat vroeger tot de natuur of het objectieve zijn behoorde. Sloterdijk (2011, p. 42) wil aantonen dat de sociale constructie van de werkelijkheid een heel andere betekenis heeft, dan de aanhangers van het constructivisme bedoeld hebben. Inderdaad is de werkelijkheid van de moderniteit een construct, maar niet een construct van het subject, maar een construct om de objectiviteit te verdedigen. Het dient geen ander doel dan het subject te verhinderen uit de gemeenschappelijke stresswerkelijkheid te ontsnappen. Dat begint al bij

Rousseau aan het Bielermeer die door stenengooiers werd verjaagd. Maar toen de verspreiding van de subjectiviteit op die manier niet meer tegengehouden kon worden, waren andere middelen nodig. Kant voltrok met zijn transcendentale filosofie als eerste de wending tot het subject, maar wel zo dat het subject voor al het oordelen en kennen verantwoordelijk werd. Kant had de dromer uit zijn boot gehaald en voor de staatsdienst aangeworven. Met Fichte wordt het ik zelfs absoluut. De stressvrije subjectiviteit wordt subtiel onderworpen aan idealistische en pragmatische werkgelegenheidsprogramma's. Het ik komt geen substantie meer toe. Aan het werkkamp van de maatschappij ontkomt niemand meer volgens de positivist Auguste Comte. Iedereen moet zijn plicht doen. Sloterdijk (2011, p. 45) gaat hier niet verder in op de geschiedenis van de disciplinerende in de 19^e en 20^e eeuw. Hij suggereert slechts dat er controleurs zijn die de bedreiging van de sociale samenhang door de stressvrije extase van het subject opmerken en met geschikte maatregelen komen om het sociale stressveld opnieuw op te laden. Subjectiviteit en objectiviteit moeten daarom opnieuw bemiddeld worden. De vrijheid moet anders worden uitgelegd, meer in de trant van Hegel: vrijheid is inzicht in de noodzakelijkheid. Het afgedreven subject moet weer terug naar de objectieve zorgen en de collectieve thema's worden geleid (arbeidsprestatie, veroveren van rijkdom, ondernemen, strijd om erkenning, een wil tot stress). Een soort expressionisme waarbij de mens zich uitdrukt en gekoppeld wordt aan het gemeenschappelijke construct van de werkelijkheid.

Sloterdijk (2011, p. 47) stelt nu het onderscheid positieve – (vrij tot) en negatieve vrijheid (vrij van) aan de orde. Rousseau zou de positieve vrijheid niet hebben geaccepteerd: “de vrijheid van de mens is niet, dat hij kan doen wat hij wil, maar niet doen moet wat hij niet wil”.

Het inzicht in het negativisme van de vrijheid ontleent Sloterdijk vooral aan Samuel Beckett die een theaterstuk *Eleutheria* heeft geschreven dat “vrijheid” betekent (zie hierboven). Het slaat op vrij te

blijven van tirannie in de stadsstaat. Hoofdpersoon is Victor (Overwinnaar) die zich al twee jaar in zijn kamer heeft opgesloten en geen contact meer heeft met de buitenwereld, familie, vrienden, verloofde etc. Hij wil vrij zijn. Het stuk is een verre echo van Rousseau's ervaring op het Bielermeer. In de laatste scene ligt Victor in bed. De man in bed heeft de man in de boot ingehaald. Hij heeft zich van de mensheid afgewend. Een mens die ligt, is vrijer?

5. Van de bron van de geëngageerde vrijheid

Rousseau heeft zoals bekend de vrijheid van het individu opgenomen in de collectieve volkswil. De vrijheid van het individu werd ondergeschikt aan een fictieve vrijheid van het geheel (*volonté générale*) en dat leidde tot fatale stromingen als communisme en fascisme in de 20e eeuw. Maar zo

stelt Sloterdijk (2011, p. 54) Rousseau formuleerde dit idee voordat hij naar het Bielermeer kwam. In het licht van de ontdekking die hij daar deed, had hij dit fatale idee moeten herroepen. Sloterdijk (Sloterdijk, 2011, p. 55) somt nu de kwalijke gevolgen op van dit idee: van de Franse revolutie (Jacobijnse terreur) via Pol Pot naar Gaddafi.

Het zijn de opstanden van de modernen tegen de verdrinking door de objectiviteit. Sloterdijk (2011, p. 55) stelt echter ook dat de dictatuur van werkelijkheid (objectiviteit) zich globaal door de fantomen van de financiële speculatie heeft vervluchtigd.

Het is volgens Sloterdijk nodig het opnieuw eens te worden over de zin van individuele vrijheid en liberale beschaving. Als een wending van zelfbelasting naar ontlasting, als Sartre's engagement. Sloterdijk: de bron van de zelfbelasting is trots (beroepseer) of *thymos*: de liberale houding van een gevend leven. Dit in tegenstelling tot wat er nu van liberaal (en neoliberal) is geworden. Mensen worden niet alleen door hebzuchtstress gedreven, maar ook door generositeit. In die zin is vrijheid te belangrijk om door welke politieke partij dan ook toegeëigend te worden.

Literatuur

Aristotle. (1984b). *The Complete Works of Aristotle* (J. Barnes, Ed.) (The revised Oxford Translation, Trans.) (Vol. Two). *Bollingen Series LXXI 2*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

James, W. (1948). *Psychology*. New York: The World Publishing Company.

Rousseau, J.-J. (1972). *Les Rêveries du promeneur solitaire*. Paris: Gallimard.

Rousseau, J.-J. (2003). *Träumereien eines einsamen Spaziergängers*. Stuttgart: Reclam.

Sloterdijk, P. (2011). *Stress und Freiheit*. Berlin: Suhrkamp Verlag.